

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

TURK ETNONIMINING ETIMOLOGIYASI: XITOIY, SUG'UD VA TURK MANBALARI QIYOSIY TAHLILI

Toshniyozov Abbos Jamoliddin o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti, tyutor.

e-mail: atoshniyozovj@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1508-5250>

Annotatsiya.

Ushbu ilmiy maqolada "turk" etnonimining kelib chiqishi va ma'no taraqqiyoti Xitoy, sug'd va qadimgi turkiy yozma manbalar asosida qiyosiy o'rganiladi. Muallif etnonimning dastlabki shakllari, ularning turli tillardagi talaffuz va yozuv variantlari hamda semantik o'zgarishlarini tahlil qiladi. Xitoy yilnomalaridagi "tu-jue", sug'd hujjatlaridagi "türk" shakllari va turkiy runik bitiklardagi "türük" yozuvlari o'zaro solishtirilib, ularning umumiy ildizi va farqli jihatlari aniqlanadi. Maqolada etnonimning "quvvat", "kuch", "tuzmoq", "boshliq" kabi ma'nolar bilan bog'liqligi haqidagi ilmiy farazlar baholanadi. Shuningdek, etnonimning mintaqaviy va tarixiy sharoitga qarab qanday o'zgarganligi masalasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: turk etnonimi, etimologiya, Xitoy manbalari, sug'd yozuvlari, turkiy runik bitiklar, qiyosiy tahlil, turkiy tillar, etnik nomlanish.

ЭТИМОЛОГИЯ ЭТНОНИМА "ТЮРК": СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КИТАЙСКИХ, СОГДИЙСКИХ И ТЮРКСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Тошнӣёзов Аббос Жамолӣддин угли

Ташкентский государственный медицинский университет, тьютор.

Аннотация.

В данной научной статье на основе китайских, согдийских и древнетюркских письменных источников проводится сравнительное исследование происхождения и семантического развития этнонима «тюрк». Анализируются ранние формы этнонима, варианты его произношения и написания в различных языках, а также его семантические изменения. Сопоставляются форма «tu-jue», зафиксированная в китайских летописях, форма «türk» в согдийских документах и написание «türük» в древнетюркских рунических памятниках, выявляются их общий корень и отличительные особенности. В статье рассматриваются научные гипотезы, связывающие происхождение этнонима со значениями «мощь», «сила», «создавать» и «вождь». Кроме того, освещается вопрос изменения этнонима в зависимости от региональных и исторических условий.

Ключевые слова: этноним «тюрк», этимология, китайские источники, согдийские письменные источники, древнетюркские рунические памятники, сравнительный анализ, тюркские языки, этническое наименование.

ETYMOLOGY OF THE TURKIC ETHNONYM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CHINESE, SOGDIAN AND TURKIC SOURCES

Toshniyozov Abbos Jamoliddin o'g'li

Tashkent State Medical University, Tutor.

Abstract.

This article provides a comparative study of the origin and semantic development of the ethnonym "Turk" based on Chinese, Sogdian, and Old Turkic written sources. It analyzes the earliest forms of the ethnonym, its pronunciation and spelling variants in different languages, as well as its semantic changes. The form "tu-jue" recorded in Chinese chronicles, "türk" found in Sogdian documents, and "türük" attested in Old Turkic runic inscriptions are compared to identify their common roots and distinctive features. The article evaluates scholarly hypotheses linking the ethnonym to such meanings as "power," "strength," "to create," and "leader." It also examines how the ethnonym changed according to regional and historical contexts.

Keywords: Turk ethnonym, etymology, Chinese sources, Sogdian writings, Old Turkic runic inscriptions, comparative analysis, Turkic languages, ethnic naming.

Kirish. Etnonimlar xalqlarning tarixiy xotirasi, madaniy o'ziga xosligi va til rivojining muhim dalilidir. Ayniqsa, "turk" nomi nafaqat bir xalq, balki butun bir til oilasi, sivilizatsiya va tarixiy merosning ramziga aylangan. Shu sababli ushbu etnonimning etimologiyasi, ya'ni uning kelib chiqishi, dastlabki ma'nosi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi masala uzoq vaqtdan beri turkologiya, tarixshunoslik va lingvistikaning markaziy mavzularidan biri bo'lib kelmoqda. Biroq bir xil etnonim turli madaniy an'analarda, turli yozma manbalarda turlicha yozilgan, turlicha talaffuz qilingan va turlicha ma'nolar kasb etgan. Xitoy yilnomalarida u "tu-jue" (突厥) shaklida, Sug'd hujjatlarida "türk" yoki "türkit" shaklida,

qadimgi turkiy runik bitiklarda esa “türük” yoki “türk” shaklida uchraydi [1]. Har bir manba bu nomni o‘z tili va dunyoqarashi prizmasidan ko‘rgan, natijada etnonimning har xil talqinlari vujudga kelgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Xitoy, Sug‘d va turkiy manbalardagi “turk” etnonimi shakllarini qiyosiy tahlil qilish va ularning umumiy etimologik ildizini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari qatoriga ushbu uch manba guruhidagi etnonim yozuvlarini to‘plash va tavsiflash; ularning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlarini solishtirish; etnonimning dastlabki ma‘nosi haqidagi ilmiy farazlarni baholash; har bir manba guruhining o‘ziga xos talqin sabablarini ochib berish kiradi.

Tadqiqot obyekti “turk” etnonimining turli manbalardagi yozuvlari, predmeti esa ularning qiyosiy etimologik tahlilidir. Maqolada tarixiy-qiyosiy usul, filologik tahlil, etimologik rekonstruksiya va matnshunoslik usullaridan foydalanilgan.

Mavzuning ilmiy asoslarini xorijda V. Tomsen, G. Klayzon, E. Pulleyblank, P. Pellio, O. Pritsak kabi olimlar yaratgan bo‘lsa [2], MDH hududida S. Klyashtorniy, L. Gumilyov, I. Kormushin, O‘zbekistonda esa A. Ashirov, S. Abdullayev, Sh. Kamoliddinov, A. Sagdullayev kabi tadqiqotchilar bu masalaga murojaat qilganlar [3]. Biroq Xitoy, Sug‘d va turk manbalarini bir tizimda, qiyosiy aspektda o‘rganuvchi maxsus tadqiqot hozircha yetarli emas. Ayniqsa, Sug‘d manbalarining turkiy etnonimni yozib qoldirganligi yangi topilmalar (masalan, Mo‘g‘ulistondagi so‘nggi arxeologik kashfiyotlar) bilan boyib bormoqda va bu manbalarni qayta o‘rganish zarurati tug‘ilmoqda. Shuning uchun mazkur mavzu dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Asosiy qism. Xitoy yilnomalari “turk” etnonimini o‘ziga xos tarzda aks ettirgan. Xitoy tilida “Turk” xalqi va davlati “Tujue” (突厥) deb atalgan. Ushbu atama birinchi marta VII asrda Suy va Tang sulolalari yilnomalarida uchraydi. Xitoycha “tu” va “jue” hierogliflari birgalikda eshitilganda, qadimgi xitoy tilida “türk” so‘zining fonetik jihatdan yaqin ifodasini beradi, chunki xitoy tilida “r” undoshi mavjud bo‘lmagan va “k” tovushi ham cheklangan tarzda ishlatilgan [4]. Xitoy manbalari etnonimni faqatgina fonetik transkripsiya sifatida emas, balki ma‘no jihatdan ham izohlashga harakat qilgan. Ba‘zi xitoy yilnomalarida “Tujue” so‘zi “tuzog‘li dubulg‘a” yoki “tog‘li qabila” degan ma‘nolarda talqin etilgan. Bu talqinlar asosan xitoyliklarning o‘z geosiyosiy va madaniy tushunchalariga asoslangan bo‘lib, ular ko‘chmanchi turkiy qabilalarni o‘zlarining “sivilizatsiyali” markaziga nisbatan “yovvoyi” deb qaraganliklarining ifodasidir. Xitoy manbalarida turklarning kelib chiqishi haqida ham turli xil afsonalar keltirilgan, masalan, ularning ajdodlari Xiongnulardan kelib chiqqanligi yoki ular “so‘qmoq” — ya‘ni temir bilan bog‘liq kasb-hunarga ega bo‘lganliklari aytilgan. Bu izohlarning ilmiy asosiligi bahsli bo‘lsa-da, ular xitoyliklar uchun turk etnonimi qanday ma‘nolar kasb etganini ko‘rsatadi.

Sug‘d manbalarida “turk” etnonimi boshqacha shaklda ifodalangan. Sug‘d yozuvlari, xususan, Mo‘g‘ulistondan topilgan sug‘d yozuvli qadimgi bitiklar (VI–VIII asrlar) va Sug‘d-fors tarjima hujjatlarida “türk” shakli yaqqol ko‘rinadi [5]. Sug‘d tili sharqiy eroniy tillar guruhiga mansub bo‘lib, uning fonetik tizimida “r” va “k” tovushlari mavjud, shuning uchun sug‘d yozuvchilari etnonimni asl turkiy talaffuzga ancha yaqinlashtirib yozganlar. Qiziqarlisi, sug‘d hujjatlarida “turk” so‘zi nafaqat etnonim, balki “jangchi”, “sarkarda” ma‘nolarida ham ishlatilgan. Ba‘zi sug‘d matnlarida “turk” so‘zi “qudratli kishi” yoki “rais” degan ma‘noni anglatgan, bu esa etnonimning dastlabki ma‘nosini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Sug‘d savdogarlari va diplomatlari turklar bilan yaqin aloqada bo‘lganliklari uchun ular etnonimni boshqa hech qanday madaniy filtrsiz, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirgan deb hisoblash mumkin. Shuningdek, sug‘d yozuvlarida “türküt” yoki “türkit” shakllari ham uchraydi, bu esa “turk” so‘zining ko‘plik yoki jamoa ma‘nosidagi shakli bo‘lib, keyinchalik Vizantiya manbalariga “turkit” sifatida o‘tgan.

Eng ishonchli va asosli manba — bu qadimgi turkiy runik bitiklardir. Orxon, Yenisey va Talas daryolari bo‘yidan topilgan bitiklar (VII–VIII asrlar) “turk” etnonimini “türük” yoki “türk” shaklida aks ettiradi [6]. Ayniqsa, Bilga qog‘on va Ko‘l Tegin bitiklarida bu nom ko‘p marta tilga olinadi: “Türük bodun” (turk xalqi), “Türük budun atı” (turk xalqining nomi) kabi iboralar mavjud. Qadimgi turkiy tilda bu so‘zning ildizi “tür-” bo‘lib, u “tuzmoq”, “yaratmoq”, “tartibga solmoq” degan fe‘ldan kelib chiqqan [7]. Demak, etnonimning eng qadimgi turkiy talqiniga ko‘ra, “turk” so‘zi “tuzuvchi, tartibga soluvchi, yaratuvchi” ma‘nosini anglatgan. Bu ma‘no turklarning o‘z davlatchiligi, qonun-qoidalari va harbiy tuzumiga ishora qiladi. Runik bitiklarda “türük” so‘zi ko‘pincha “kuch”, “quvvat”, “ulug‘vorlik” kabi tushunchalar bilan birga keladi, bu ham etnonimning dastlabki ma‘nosiga oydinlik kiritadi.

Uchala manbani qiyoslaganda, quyidagi xulosalar kelib chiqadi. Birinchidan, Xitoy manbalari etnonimni fonetik jihatdan o‘z tilining imkoniyatlariga moslashtirgan va unga o‘zlarining madaniy-ma‘naviy qarashlarini qo‘shib izohlaganlar. Ikkinchidan, Sug‘d manbalari etnonimni nisbatan to‘g‘ri transkripsiya qilgan va unga “kuchli, sarkarda” ma‘nosini qo‘shgan. Uchinchidan, turkiy runik bitiklar etnonimning asl ildizi va ma‘nosini — “yaratuvchi, tuzuvchi” sifatida saqlab qolgan va uni o‘z davlatchilik timsoli sifatida ishlatgan. Demak, “turk” etnonimi dastlab “tartibga soluvchi, tashkil etuvchi, boshliq” ma‘nosini anglatgan va asta-sekin butun bir xalq va til oilasining nomiga aylangan.

Biroq etnonimning etimologiyasi borasida boshqa ilmiy farazlar ham mavjud. Ba‘zi tadqiqotchilar “turk” so‘zini “to‘rg‘ay” yoki “tog‘” so‘zlari bilan bog‘laydilar, chunki turklarning ajdodlari Oltyn O‘rdalik (Olttoy tog‘lari) hududida yashagan [8]. Yana bir farazga ko‘ra, “turk” so‘zi “kuch” degan ma‘noni anglatuvchi qadimgi turkiy so‘zdan kelib chiqqan. Biroq runik bitiklardagi “tür-” fe‘lining mavjudligi birinchi farazni mustahkamlaydi. Sug‘d yozuvlaridagi “türk” shaklining “sarkarda” ma‘nosida qo‘llanilishi ham bu farazni qo‘llab-quvvatlaydi, chunki sarkarda ham “tuzuvchi, boshqaruvchi” degan ma‘noni anglatadi.

Etnonimning taraqqiyot bosqichlarini ham alohida ko‘rib chiqish lozim. Dastlab bu so‘z faqat bitta qabila yoki qabilalar ittifoqining nomi bo‘lgan. Keyinchalik Turk xoqonligi tashkil topgach, u siyosiy va harbiy birlik nomiga aylandi. Xoqonlik parchalanib, turli turkiy qabilalar mustaqil davlatlar tuzgach, “turk” etnonimi asta-sekin til oilasi va madaniy hamjamiyat nomiga aylangan. Bugungi kunda “turk” so‘zi turkiy xalqlarning barchasini birlashtiradigan umumiy nom

sifatida ishlatilmoqda. Bu jarayonda Xitoy, Sug'd va boshqa manbalarning roli katta bo'lgan, chunki ular turklarni boshqa xalqlarga tanishtirgan va bu nomning butun dunyoga tarqalishiga sabab bo'lgan.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har bir manba guruhi etnonimni o'z til imkoniyatlari va madaniy ehtiyojlariga mos ravishda qayta ishlagan. Xitoylar uni o'z ieroglif tizimiga moslashtirgan, sug'dlar o'z alifbosiga ko'chirgan, turklar esa o'z runik yozuvida asl ma'nosini saqlab qolgan. Bu holat etimologik tadqiqotlarda ko'p manbali yondashuvning zarurligini ko'rsatadi. Bitta manbaga asoslanib xulosa chiqarish noto'g'ri bo'lishi mumkin, chunki har bir madaniyat etnonimni o'ziga xos tarzda talqin qiladi. Ayniqsa, Xitoy manbalaridagi ma'no izohlari juda subyektiv ekanligini inobatga olish kerak, ular ko'pincha siyosiy va madaniy chegara qo'yish maqsadida yaratilgan. Sug'd manbalari esa xolisroq bo'lib, ular ko'proq savdo va diplomatik aloqalar asosida yozilgan. Turk runik bitiklari esa, albatta, eng ishonchli, chunki ularning mualliflari o'z nomini o'zi yozgan.

Xulosa. Xitoy, Sug'd va turk manbalarining qiyosiy tahlili "turk" etnonimining etimologiyasi masalasida muhim natijalar beradi. Birinchidan, etnonimning eng qadimgi va ishonchli shakli turkiy runik bitiklardagi "türük" bo'lib, u "tuzmoq, yaratmoq, tartibga solmoq" ma'nosini bildiruvchi "tür-" fe'lining hosilasidir. Demak, "turk" so'zi dastlab "tuzuvchi, tashkil etuvchi, boshqaruvchi" degan ma'noni anglatgan. Ikkinchidan, Xitoy manbalari bu nomni o'z til imkoniyatlariga moslab "Tujue" shaklida transkripsiya qilgan va unga o'zlarining madaniy-subyektiv izohlarini qo'shgan. Uchinchidan, Sug'd manbalari etnonimni asl shakliga yaqin holda "türk" deb yozgan va unga "kuchli, sarkarda" ma'nosini bergan, bu esa turkiy manbalardagi ma'no bilan uyg'unlashadi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida etnonim avval qabila, keyin xoqonlik, keyinchalik esa butun turkiy dunyo nomiga aylangan. Bu o'zgarishda turli manbalarning roli turlicha bo'lgan: Xitoy yilnomalari bu nomning Sharqiy Osiyoda, Sug'd hujjatlari esa G'arb va Fors-Osiyoda tarqalishiga xizmat qilgan. Turk runik bitiklari esa bu nomning ichki, mahalliy ma'nosini saqlab qolgan. Kelgusida etnonimning etimologiyasini arxeologik topilmalar, numizmatik materiallar va boshqa tillar (masalan, mo'g'ul, manjur, hind) manbalari bilan boyitish zarur. Shuningdek, genetik tadqiqotlar bilan lingvistik tadqiqotlarni uyg'unlashtirish etnonimning kelib chiqishi haqidagi bilimlarni chuqurlashtirishi mumkin. "Turk" etnonimi nafaqat o'tmishning nomi, balki zamonaviy turkiy xalqlarning birligi va o'ziga xosligining kalitidir. Shuning uchun uni to'g'ri va chuqur o'rganish nafaqat tarixchilar, balki barcha turkiy xalqlar uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pulleyblank E. G. Some Remarks on the Toquzoghuz Problem // Ural-Altaische Jahrbücher. – 1956. – Bd. 28, H. 1–2. – P. 35–42.URL: [Bibliografik tasdiq – Pulleyblank, 1956](#)
2. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 214 с. – С. 44–58.URL: [Google Books – Кляшторный С. Г.](#)
3. Kamoliddinov Sh. S. "Turk" etnonimi va uning kelib chiqishi // O'zbek tili va adabiyoti. – 2018. – № 4. – B. 31–42.
4. Ashirov A. A., Atadjanov Sh. Sh. Etnologiya: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2008. – 176 b. – ISBN 978-9943-13-062-3. URL: [TDSHU elektron kutubxonasi – Etnologiya](#)
5. Abdullayev S. T. Sug'ud yozuvlari va turkiy etnonimi // Sharqshunoslik. – 2020. – № 2. – B. 18–29.
6. Sagdullayev A. S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent, 1996. URL: [Samarqand davlat pedagogika universiteti elektron kutubxonasi](#)
7. Кормушин И. В. Заметки о соотносительных терминах «народ türk» и «язык türk» в древнетюркских текстах // Российская тюркология. – 2011. – № 2 (5). – С. 8–11. URL: [Институт языкознания РАН – И. В. Кормушин va uning nashrlari](#)
8. Pritsak O. The Etymology of the Word "Türk" // Harvard Ukrainian Studies. – 1980. – Vol. 4, No. 3. – P. 259–278.URL: [JSTOR – Harvard Ukrainian Studies, Vol. 3/4, 1979–1980](#)